

ISSN NO . 2676-1297

नरेन्द्र दाइ उपन्यासको विवक्षा

माधवप्रसाद खतिवडा*

अध्ययनसार

‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक प्रवृत्तिको निरूपण गर्ने सिलसिलामा उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सामान्य परिचय दिइएको छ। अलग-अलग शीर्षक राखी विषय परिचयमा विषयवस्तु खुलाउन ‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासको कथावस्तुलाई सामान्य चिनारीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। मनोविज्ञानको सामान्य परिचय दिई त्यसका उपकरणको सामान्य चर्चा गर्दै एउटा पुरुषका पत्नी र प्रेमिका बीचको सटीक चर्चा गरिएको छ। प्राज्ञिक समस्याका रूपमा ‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासमा कुन मनोविज्ञानको प्रयोग गरिएको छ भन्ने समस्या राखी ‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासमा प्रयुक्त असामान्य मनोविज्ञान वा मनोविज्ञानको विशिष्ट पक्षको निरूपण गर्ने उद्देश्य किटान गरी विश्लेषण गरिएको छ। यस आलेखमा सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पारचात्य वाङ्मयको मनोविश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। यसअघि भए गरिएका पूर्वकार्यको सामान्य चर्चा गरी विश्लेषणीय पक्षलाई अँगाल्दै उक्त उपन्यासमा प्रयुक्त औपन्यासिक प्रयोग गरी वियोगान्त उपन्यास हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दावली : गार्हस्थ्य, सुखेच्छा, स्वाभाविक, असम्भव, काण्ड।

१. विषयपरिचय

‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यास (२०२६) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको दोस्रो औपन्यासिक कृति हो। यस कृतिमा उपन्यासकारले नरेन्द्र दाइले विवाहित पत्नी गौरीलाई उपेक्षा भावले तिरस्कार गरी घरकी दासी मुनरियासँग अमर्यादित प्रेम गरेको प्रसङ्गलाई सटीक पाराले विश्लेषण गरी त्यसले उत्पन्न गरेको असहज परिस्थितिलाई चित्रण गरिएको छ। स्वाभाविक यौन सुखेच्छा र सामाजिक मर्यादा बीचको अन्तर्द्वन्द्व नै नरेन्द्र दाइ उपन्यासको मुख्य विषय हो। यस उपन्यासमा गाउँले जीवन र समाजको यथार्थ तस्बिर उतारिएको छ। नरेन्द्र दाइ एउटा पुरुषका पत्नी र प्रेमिकाबीच छुट्टाछुट्टै सम्बन्ध भएका दुई स्त्रीहरूको कथा हो। ‘नरेन्द्र दाइ’ र मुनरियाको त्रिकोणात्मक जीवन-निर्माण र विध्वंसको करुणामय करुणाद्र एवम् दुःखान्त प्रस्तुति नै यसको कथावस्तु हो। पूर्वी नेपालको तराईमा एउटा सम्भ्रान्त एवम् संयुक्त परिवार विधवा कप्तानी आमाको आध्यात्मिक चेतको धर्मभीरु महिला हुन्। उनको नरेन्द्र भन्ने छोरा र महारानी र सान्नी नामका दुई छोरी छन्। नरेन्द्र कलाकता र वनारसतिर पढेर आएको आधुनिक विचारको जमीनदार शैलीको युवक थियो। ‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासमा कलात्मकता विशेष प्रबल रहेको छ। यसमा नर-नारीको बीचको सम्बन्धको आख्यानत्मक चिन्तनको अन्तर्धारा प्रवाहित छ। यसमा देह-वासना र रागका बीचका द्वन्द्वलाई जीवनका मूल धर्मका दुई किनाराका रूपमा केलाइएको छ। मुनरिया, गौरी दुई भिन्न संस्कारका बीचको द्वन्द्वमा उपन्यासकारको कलात्मक तटस्थता छ। यसमा नियतिवादी दर्शनलाई मानव जीवनको सञ्चालन गर्ने मुख्य शक्ति र स्रोत भनेर मानवीय नियतिले गर्दा अपराध नगरे पनि दण्डित हुनुपर्ने कुरा छ। ‘नरेन्द्र दाइ’मा नरेन्द्र गौरी र मुनरिया कसैको दोष नभए पनि सबै नियतिको सजाय भोग्छन्। ती सबै दोष भाजन पनि हुन पुगेका छन्। यहाँ दोषीलाई दोष दिन सक्ने स्थिति छैन। यसमा विसङ्गति, निस्सारता, निरर्थकता न्यूनकता छ। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू मनोविज्ञानका विभिन्न तथ्यहरूका प्रयोगभूमि हुन्। फ्रायडेली मनोविज्ञानबाट बढी प्रभावित कोइरालाका उपन्यासमा अचेतनाको महत्त्वलाई दर्शाइएको हुन्छ र कुण्ठाबाट प्राप्त हुने विकृतितर्फ सङ्केत गरिएको हुन्छ।

* लेखक भाषासाहित्यका अनुसन्धाता तथा अन्वेषक हुन्।

प्रस्तुत लेखमा उपन्यासमा विधातात्त्विक विषयलाई आधार मानी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'नरेन्द्र दाइ' उपन्यासलाई छनोट गरी त्यसमा प्रयुक्त त्रिकोणात्मक मनोविश्लेषणको पहिचान गरी तिनको कथावस्तु, पात्र वा चरित्रचित्रण-परिवेश भाषाशैलीसम्बन्धी वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ। त्यसक्रममा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै प्रकृतिका ढाँचा एवम् आगमन, निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ। पात्रको मानसिक अवस्थाको विश्लेषणका क्रममा सम्बद्ध विषयका पुस्तकबाट तथ्य ग्रहण गरी अध्ययनबाट निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपाली आख्यान जगत्मा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको विशिष्ट स्थान छ। प्रस्तुत लेखमा 'नरेन्द्र दाइ' उपन्यासमा प्रयुक्त मनोविश्लेषण तथा अस्तित्विक पक्षको उपयोग गरिएको छ।

२. विश्लेषणको आधार

प्रस्तुत लेखमा पाश्चात्य क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त फ्रायडवादी चिन्तनलाई उपयोग गरी विषयवस्तुलाई आधार मानी विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'नरेन्द्र दाइ' उपन्यासलाई छनोट गरिएको छ। विविध विषयलाई समेटेी पात्रको निस्सार पक्षको टुङ्गोमा पुगिएको छ।

३. 'नरेन्द्र दाइ' उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण

कथानक

नरेन्द्र दाइ मार्च १९६४ मा लेखिएर फेब्रुअरी १९७० (२०२६) मा प्रकाशित उपन्यास हो। यो उपन्यास एउटा पुरुषको पत्नी र प्रेमिका दुई छुट्टाछुट्टै सम्बन्ध भएका दुई स्त्रीको बीचको कथा हो। नायक नरेन्द्र दाइ पत्नी गौरी र प्रेमिका मुनरियाले समान अधिकारका साथ सेवा गरेका र दुवैका आ-आफ्नै ठाउँमा स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकारिएको छ। पतिको प्रेम नपाए पनि पति सेवामा अटल रहने आदर्श पत्नी गौरी र सामाजिक गार्हस्थ्य सम्बन्धमा नअटाए पनि प्रेम र सद्भावले गर्दा प्रेमीमा लीन रहने प्रेमिका मुनरिया दुई भिन्न चरित्र भएका नारीको जीवन्त गाथा यस उपन्यासमा गाइएको छ। यस उपन्यासले पत्नी सरह टहल गरेर, पुरुषका सुख-दुःखका समान सहभागी रहे पनि प्रेमिकाको स्थान गृहस्थीमा कहिल्यै रहन नसक्ने र सत्य र तथ्य पक्षको उद्घाटन गरेको छ। नरेन्द्र दाइ तराईको गाउँले जीवन र जमिनदार समाजको यथार्थ अभिव्यक्ति हो। यसमा स्वाभाविकै यौन सुखेच्छा सामाजिक मर्यादा बीचको अन्तर्द्वन्द्व नै यस उपन्यासको मुख्य विषय हो।

यो उपन्यासको आरम्भ संस्मरणात्मक रूपमा गरिएको छ। त्यसैले बितेका कुरालाई समिझ्न नसकिने कुरा उपन्यासकार व्यक्त गर्दछन्। उनी यस उपन्यासको आरम्भमै सान्नानी, फगुनी र नरेन्द्र दाइलाई बोलाउँछन्। अनि उनी गौरी भाउजू, मुनरिया र नरेन्द्र दाइलाई सम्बोधन गर्न पुग्छन्। नरेन्द्र दाइ आकर्षक व्यक्तित्व हुन्। उनको पहिरन पनि आकर्षक छ तर पनि उनी रुखो स्वभावका छन्। उनको अगाडि परेर कुनै पनि बालकले निर्धक्क सम्बोधन गर्न सक्दैन। उनी बालकलाई नराप्रो व्यवहार पनि गर्दैनन्। उनी केटाकेटीहरूलाई खेलकुदको चाँजोपाजो मिलाउँछन् पनि। यही विविध घटनालाई सानोबाबु स्मृति लोकमा विचरण गर्दछन्। उनका साथमा सान्नानी पनि आउँछे। सान्नानी सानोबाबुकी बालसखा हो। उसले अनेक कौतुकपूर्ण काम गर्दछे। सानोबाबुलाई चकित पार्दछे। यी दुई बालपात्र कोशी नदीको वरिपरि घुमीघुमी हिँड्छन् र काँचा फल खाने र कोशी नदीका भङ्गालोमा नुहाउने काम पनि गर्दछन्। जब घरमा नरेन्द्र दाइ आउँछन् अनि सान्नानी र सानोबाबु डराउन थाल्छन्। एक पटक नरेन्द्र दाइ कलकताबाट आउँदा फुटबल किनेर ल्याएका थिए। उनको फुल्काहा चउरमा खेल्ने व्यवस्था मिलाए। यस चउरलाई भुत्याहा चउर भनिन्छ। घाँस काट्न आएका केटीहरूले त्यो भकुण्डो उफारेको हेरे र घाँस काट्न थाले। नरेन्द्रले मुनरियासँग गोलपोष्टका लागि छिटी (डोको) मागे। त्यहाँ अन्धाधुन्द खेल भयो। यसरी नरेन्द्र दाइले फुटबलको टिम बनाए। उनले केटाकेटीका लागि खेल्ने सामग्री जुटाइदिन्थे। उनी लट्टाई लिएर चङ्गा उडाउँथे। एक दिन छाँट्टिएर उनी बाहिर जान निस्किएका थिए। गौरी आमासित बसेर काम गर्दै थिइन्। महारानी जुन्दुनानी बैठकमा पुरुषहरूको सङ्गतिमा हाहाहीही गर्दैमा व्यस्त थिए। कप्तानी आमा

महाभारत, रामायण र पुराण पढ्दैमा व्यस्त थिइन् । म पात्र केही काम नपाएर आमा र गौरी भनेर पुगेको थियो । कप्तानी आमाले सान्नानीलाई घिसाउँदै लगिन् । उसको लड्दा परेको कपाल कोर्न लागिन् । त्यस्तैमा नरेन्द्र दाइ आइपुगेकाले गौरी जुरुक्क उठिन् । नरेन्द्र प्रसन्न जस्ता देखिन्थे । सानोबाबु चाहिँ भान्छा पछाडिको रछानतिर लागेर सान्नानीलाई पखिबस्यो । नरेन्द्रले आफूसित केटाकेटीहरू नभूमिनाको कारण सानीआमासित सोध्यो । सानीआमाले नरेन्द्रलाई पारिवारिक सदस्यमात्र भएको जानकारी दिन्थिन् र गौरीसँगको सम्बन्ध र गाउँले केटीसित डुली हिँड्नु स्वाभाविक पुरुष लक्षण भएको बताउँछिन् । नरेन्द्रले प्रतिवाद गर्न खोज्दा सानीआमाले मुनरियासँगको सम्बन्ध कोट्याउँछिन् । नरेन्द्र स्वाभाविक पाराले रिसाउँदै तपाईंले पत्नी भएर दुनियाँलाई हेर्नुहुन्छ । धेरै कुरा देख्नुभएको छैन, बुझ्नुभएको छैन भन्न पुग्छन् । आमाले नरेन्द्र र गौरीका बीच मेल गराउने प्रयत्न गरेकी थिइन् । यस कार्यमा घरभरिका सबैले कोसिस गरेका थिए । तर गौरीको छायासम्मबाट पनि नरेन्द्र टाढा भैरहे । त्यसो हुनाले बाबुसाहेबले आफ्नो प्रयत्न थाल्दा सबैमा एउटा उत्साह थपिएको थियो । त्यस दिनको उत्सव सबैले चाल पाउने खालको थियो । यो जेठको याम थियो । त्यसो भएको हुनाले हरियो-परियो तरकारी खान पाइन्थ्यो । भान्साघरमा बज्यै ढोकाको आड लिएर पखिबस्यो थिइन् । जुन्दुनानीले उनलाई धोएको चोलो लगाउन हुने जानकारी दिन्थिन् । उता आँपको रुखमुनि बसेर बाबु साहेब र नरेन्द्रले धेरै बेरसम्म एकलै कुरा गरिरहे तर यो मेल सम्भव हुने कुरामा जुन्दुनानीले शङ्का गर्छिन् । त्यस दिनको स्थिति बुझेर आज गौरी आमालाई सघाउन आएकी थिइन् । गाउँका ठिटाहरू खेलमा बोलाउन आएको चाल पाएर सान्नानीले आज हामीलाई खेल्ने फुर्सद छैन भन्ने सङ्केत गर्दछिन् । जुन्दुनानी चाहिँ बाहिरियाले लोमने-स्वास्नीमा मेल गराउन असम्भव देखिन्छन् । आमा चाहिँ बिहे गरेर ल्याएपछि त्यसै प्याँक्न नहुने कुरा गर्छिन् । त्यहाँ नरेन्द्र र गौरी अनि मुनरियाका टीका-टिप्पणी भयो । केटाकेटीहरूले कुरा सुनेर बसेको हुनाले लखेटे पनि मिट्टु चाहिँ चाम्रो थियो । उसले त्यहाँ भएका सबै कुरा पछि सानो बाबुलाई सुनायो । भान्साइ चाहिँ पारपाचुकेको पक्षमा थिए, काका बहुपत्नी प्रथामा अडिग थिए । पिताजी चाहिँ यी दुवै कुरालाई वाहियात ठान्दथे । त्यहाँ म पात्र र सान्नानी आएका हुनाले लखेटिए । आँगनमा बाबुसाहेब र नरेन्द्र गम्भीर अनुहार लिएर कुरा गर्दै थिए । गौरी चाहिँ ओछ्यानमा उत्तानो पारेर मीरा भजनको पुस्तक पढ्दै थिइन् । उनले केटाकेटीहरूलाई भित्र डाकिन् तर उनीहरू त्यहाँ गएनन् । उनीहरूले उक्त स्थितिको महत्त्व त्यति राम्ररी नबुझे पनि कहिले बैठक, कहिले आइना र कहिले गौरी भाउजूको कोठामा चिहाउँदै थिए । त्यत्तिकैमा बाबुसाहेब एकचोटि गौरी भाउजूको कोठामा गए । त्यस दिन आमोद-प्रमोद भयो । गौरीले पनि उक्त अवसरमा भाग लिइन् । गाना-बजानाको उत्सव सकिएपछि आमाले गौरीलाई भान्सामा के कसो भयो भनेर हेर्न पठाइन् । गौरीले तरकारी पकाइन् र अगेनामा बसेर दूध तताउँदै नरेन्द्रले खाएको हेरिरहिन् । पहिले यस्तो कहिल्यै भएको थिएन । गौरीले एक कचौरा दूध नरेन्द्रलाई दिन भनेर बाहुनीलाई इशारा गरिन् तर नरेन्द्रले दूध कहिल्यै नखाने कुरा गरे । उनको स्वभाव देखेर सबै नोकर-चाकर डराउँथे । त्यसो हुनाले बाहुनीको पनि सातो गएजस्तो भयो । गौरीका हात दूध उमाल्दा उमाल्दै त्यसै रोकिए । एकछिन स्तब्धता आयो । दूधको निहुँले एउटा ठुलै काण्ड रचेजस्तो भयो । यो मेलमिलाप पनि एक प्रकारको अस्वाभाविक जस्तो देखियो । खाइसकेर नरेन्द्र बाहिर निस्किए । गौरीले म पात्रलाई हात समातेर आफ्नो कोठामा लगिन् । उनको कोठा लिपपोत गरेर सिनित्त पारेको देवीको मन्दिरजस्तो सफा सुघर थियो । सान्नानीले अनेक मिथकीय प्रसङ्ग ल्याइन् । म पात्रले गौरीलाई मन पराए पनि उनीसँग निर्धक्कसँग खाने कुरा मागेर खान सक्दैन । गौरीले नै उसलाई सुपारी खाने बानी बसालेकी हुन् । त्यस दिन पनि कोठामा लगिन् र नरेन्द्र दाइलाई सुपारी दिन भनिन् । सानो बाबु स्वाँस्वाँ गर्दै गएर नरेन्द्र दाइलाई सुपारी दियो तर नरेन्द्र दाइले त्यो सुपारी फालिदिए । त्यो कुरा सुनेर गौरीको अनुहारमा विकृति देखियो । उनले सानो बाबुलाई अँठयाएर रुँदै म्वाँ खान थालिन । यही कुरा सानोबाबुलाई अप्ठ्यारो लाग्दथ्यो । उनले सानोबाबुलाई बाहिर पठाइन् र घुप्तुक्क सुतिन् । उनले भात खाएपछि सुपारी दिन्थिन् र बीचबीचमा उग्र रूपमा माया पनि गर्थिन् । मलाई घबराहट हुन्थ्यो र म उनीबाट तर्किन खोज्थे तर उनी मलाई तर्किन कहाँ दिन्थिन् र भनी सानोबाबु उनको अनौठो आचरणले एक प्रकारको गुप्त सुखलाई कसैका आँखामा पर्न दिएन । उसलाई यो कुरा कसैमा प्रकट भएमा गौरीको असम्मान हुन्छ भन्ने डर थियो । अरू दिनमा पनि गौरीले तयार पारेको सुपारी नरेन्द्रलाई दिन अह्राउँथिन् । नरेन्द्रले सुपारी खाँदैनथे ।

बाबु साहेबले गराएको मेल क्षणिक भयो र भोलिपल्टै भताभुङ्ग भयो। यस दुःखान्तीय घटनाकी कारक स्वयं नरेन्द्रकी आमा थिइन्। कप्तानी आमालाई सबैले सम्मान गर्थे। उनी सान्नानी र सानोबाबुको मेल भएकोमा खुसी थिइन्। तर छोरो बाउँठाएर हिँडेकोमा दुःखी र खिन्न थिइन्। कप्तानी आमालाई ढाडस दिएर म पाल्छु भन्ने आँटिलो भनाइले कप्तानी आमा खुसी हुन्थिन्। कप्तानी आमा गौरीको चाला देखेर दिक्क मान्थिन्। गौरी आफू कुमारी हो वा सधुवा वा विधवा छुट्टाउन सक्दिनथिन्। उनी छोरीलाई औँसी-पूर्णमामा टीका लगाएर दक्षिणा पनि दिन्थिन्। त्यो पैसा नजरियाले पसल लगेर मिठाई खान्थे र सास्सेन हुस्सेन गाउँदै उनीहरू रमाइलो गर्थे। यसरी सानो बाबु र सान्नानी रमाइलो मनाउँदै हिँड्दा मुनरिया र काँधमा बन्दुक बोकेका नरेन्द्र वनभित्र पसे। उनीहरू कोशीको धारमा चोपलिएर आउँदै गर्दा सान्नानीले मोथेको भारको पुष्ट डाँठ देखाएर भाले-पोथी खेल खेली तर सानोबाबुले बुझ्न नसकेको हुनाले गोसाइँनाथको पोखरीको ढिलको बैरको काँडे भारभित्र पसेर आफ्नो कौपिन खोलेर पोथी देखाइदिए। त्यसै घटनापछि सानो बाबुलाई सान्नानीसँग लाज लाम्न थाल्यो। कप्तानी आमाले छोरीलाई काखमा सुताएर मीठा-मीठा कुरा गर्थिन् र छोरीको हेरचाह गर्थिन्।

सानोबाबु त्यस दिनको काण्डको बारेमा आफ्नो अतीत सुनाउँछ। जेठ महिनाको प्रचण्ड गर्मीका बेला मुनरिया र फगुनी लिदै कुरा गर्दै थिए। महारानी दिदी मीठो लयमा रामायणका चौपाई र दोहा गाउँदै थिइन्। पिताजी, बाबुसाहेब, भान्दाइ र नरेन्द्र दाइ बार्दलीमा बसेर कुरा गरिरहेका थिए। उनीहरूको कुराको विषय अछूतोद्धार र स्वराज्य थियो। त्यसै समयमा लिप्ने काम सकेर मुनरिया र फगुनी इनारमा हात धुँदै थिए। मुनरियाले एक जना मानिसलाई इनारको डोलबाट पानी हालिदिई, त्यो दृश्य देखेर कप्तानी आमा चिच्याउन थालिन्। उनी यो घर भ्रष्ट भयो। यो अलच्छिनालाई कसैले जगल्ट्यान सक्दैन भनेर कराउन थालिन्। कप्तानी आमा मुनरियाले हेपेको भन्ने, नरेन्द्र मुनरियाको पक्षमा लाग्ने भयो। नरेन्द्र घरमा नै अत्याचार हुन्छ भने केको अछूतोद्धारको ढोंग गर्नु भन्छन् भने आमा घरमा रण्डी राखेर छोरो आमाले बेइज्जत गर्न सुरिया छ भनेर भनाभन गर्न थाले। यसै घटनाले नरेन्द्र घरमा नबस्ने अड्डी कस्न थाले। उनको प्रकाण्ड क्रोधका बारेमा सबै परिचित थिए। एकपटक बाबु-छोराको बाफाबाफबाट सधैँका लागि उनले गौरीलाई त्यागिदिएका थिए। नरेन्द्रले त्यस घरमा आफ्नो स्थान नभएकाले घर छाडेर निस्किए। मुनरियाका कारणले त्यस दिन त्यो घटना भएको थियो। सम्भ्रौताअनुसार नरेन्द्रलाई मुख्य घरमा नबसी ग्वाली-घरमा रात बिताए। कप्तानी आमाले काशीवास गर्ने वृढसङ्कल्प खुकुलो भयो।

मुनरिया धानुककी छोरी हो। ऊ १७-१८ वर्षकी कस्सिएको जिउ, कालो वर्णकी चुमौन भइसकेकी नरेन्द्रकी घरकी सुसारे हो। मुनरियाका चञ्चल आँखाले नरेन्द्रलाई मोहनी लाएको थियो। ऊ कार्यकुशल नारी हो। सानोबाबुलाई मुनरियाको प्रशंसा गरेको मन पर्दैनथ्यो। ऊ गौरी भाउजूलाई मन पराउँथ्यो। उसलाई मन नपर्ने अर्को कारण घरका स्वास्नी मान्छेहरू मुनरियालाई सधैँ गौरीसँग दाँज्दथे। अभ्र जुन्दुनानीको तारिफले सानोबाबु रन्थनिएर बसिरहेको थियो, त्यही बेला हतारिएर मुनरिया उत्तरतिर लागी। उसलाई देखेर सानोबाबुले रिसले दाँत किट्टै फोहोरी गाउँले केटी भन्न पुग्यो। उसलाई खोज्दै सान्नानी त्यहीं आउँछे। सान्नानीले पनि मुनरियालाई भाउजूभन्दा राम्री भन्छे तर सानोबाबु मुनरियाभन्दा फगुनीलाई राम्री देख्छ। त्यसैबेला नरेन्द्र दाइ देखापर्छन्। साँभ्र परेको हुनाले उनीहरू लेलहाको घरको बाटो भएर घरतिर जान्छन्। पिताजीले गाईले दूध कति दिन्छ भनेर सोध्छन्। लछमनिया कुनै उत्तर नदिई गाई दुहिसकेर बाल्टिन नै देखाउँछ। दाम्लो खोलीदिएकाले बाच्छो दौडँदै गाईको कल्चौडोमा मुन्टो गाड्न पुग्यो। गौरी इनारमा गएर हात-गोडा धुँदै थिइन्। लछमनियाले मालिकनी दूध ल्याएँ भन्न पुग्यो।

सान्नानी र सानोबाबु गाउँमा भौँतारिदै काँचा फल खादै पोखरीमा नाङ्गो भएर नुहाउँदै, बगैँचामा डुल्दै गर्दा कतिचोटि नरेन्द्र र मुनरियालाई भेटेका थिए। नरेन्द्र शिकार खेल्न बन्दुक लिएर जान्थे, मुनरिया घाँस काट्न जान्थी। यसरी गाउँदेखि टाढा मुनरिया र नरेन्द्र सँगसँगै भएको अस्वाभाविक मानिदैनथ्यो। त्यसैले उनीहरूको भेट स्वाभाविक पाराले हुने गरेको थियो। एकादिन चिलौनी धारमा मुनरिया नुहाउँदै थिई। उसले सान्नानी र सानोबाबुलाई देखेर मन नपराएको भावमा पानीमा चुर्लुम्म डुबी, नरेन्द्र रिसले जुमुरिएर उठे तर सानोबाबुले चिलौनी धारमा आफूहरू पुगेको किन ठीक भएन बुझ्न सकेन। एकपटक होलीमा निकै रमाइलो भएको थियो। नरेन्द्र दाइले मुनरियालाई अबीर दलेको दृश्य अभ्र रौनकपूर्ण र

कौतूहलवर्धक थियो तर गौरीलाई कसैले अबीर दलेन । त्यस्तैमा एक दिन सान्नानीले मुनरियालाई दाँती लागेको खबर दिई । पिताजीले उसलाई नक्सभोम ६० दिए । त्यस दिन प्रशस्त हल्ली-खल्ली भयो । त्यस दिन मुनरिया खूब सिङ्गारिएर गएकी थिई । मानिसहरू मुनरिया मुर्छा पर्नुभन्दा उसको सिङ्गारलाई कौतूहलपूर्ण ढङ्गले हेर्दछन् । म पात्र त्यहाँ पुनुभन्दा पहिले नै मुनरियालाई दाँतीले छाडिसकेछ र ऊ बगैँचातिर गइसकिएछ । त्यसैले म पात्रले त्यस दिनको गतिविधि देख्न पाएनन् । यी घटना सुनेर गौरी टोलाउन थालिन् । म पात्रलाई गौरीप्रतिको माया उम्लेर आयो, उसले गौरीलाई तपाईं कति राम्रो हुनुहुन्छ भन्न सकेन । त्यहाँ एक प्रकारले उकुस-मुकुसको वातावरण भयो । गौरीले सदाभैँ सानो बाबुलाई छातीमा टाँसेर म्वाइँ खान थालिन् । गौरी चैती गाई रहेकी थिइन् । नरेन्द्र दाइ इजराज लिएर उत्तरपट्टिको लकुवा आँपको गाछी (बगैँचा) मुनि पुगेका थिए । बाहिर जुनेली रातको मनोहर वातावरण थियो । यस्ता अनेक घटना भइरहन्थे । यस्तै थाकिएको वातावरण इनार काण्ड भएको हो ।

आमाले कर्तव्याकर्तव्यका बारेमा नरेन्द्रलाई सम्झाउने असफल प्रयास गरिन् । राति भात खाएपछि गौरीले सानोबाबुलाई आफ्नो कोठामा लगिन् र आफ्नै कारणले घरमा यस्तो विग्रह आएको महसुस गरिन् । उनी रातिको समयमा मुनरियालाई खोज्दै धानुकका घरमा पुगिन् तर मुनरिया घरमा थिइन । उसको लोम्ने द्विरागमनका लागि आएको थियो । भोलिपल्ट नरेन्द्र दाइ घर छाडेर हिँडे, मुनरिया पनि हराएको चर्चा सुनियो । घरमा यथावत् दिनचर्या हुन थाले । केटाकेटी पनि पहिलेकै जस्तो खेलमा सामेल भए । दिन बित्दै गए । केटाकेटी पनि ठुला हुँदै गए । सान्नानीको बिहे भयो । म पात्रको व्रतबन्ध भएपछि ऊ काशीमा पढ्न गयो । उनीहरू बनारसमा गएर जीआमाका घरमा बसेछन् । म पात्रलाई काशी नौलो लाग्यो । म पात्र बनारसमा रहँदा एकपटक ठठेरी बजारको फुपूको घरमा उसले मुनरियालाई देख्यो र मुनरियाले नै आफू र नरेन्द्र भएर आनन्दका साथ कहिले काठमाण्डु कहिले कलकत्ता त कहिले बनारस डुलिहिँडेको बताउँछे र अन्त्यमा क्षयरोग लागेका नरेन्द्रलाई घर जान सल्लाह दिन्छे । त्यही सल्लाहअनुसार नरेन्द्र मूल घर गौरीका साथ बाँकी जिन्दगी बिताउन आउँछन् । यता कोशी नदीको उत्पातका कारण बस्ती तहस-नहस हुन्छ । नरेन्द्रलाई पाएर गौरी खुसी हुन्छिन् । उनको जीवनचर्यामा परिवर्तन आउँछ । रोगीको स्याहार सुसार गर्न थालिन्छन् । नरेन्द्रको स्वास्थ्यको खबर लिएका चिठ्ठीहरू सानोबाबुलाई बारम्बार जान्छन् । एक दिन डाक्टरको तार पाएर सानोबाबु घर फर्किन्छ । गौरीकै मुखबाट नरेन्द्रको मृत्यु भएको चाल पाइन्छ । सानोबाबुले गौरीलाई उसका माइतीघर पुऱ्याउँछ । १९९० सालको महाभूकम्पमा परेर गौरीको मृत्यु हुन्छ । मुनरियाले त्यहाँको जौहारीसित पुनर्विवाह गर्छे । यसरी नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाले बनाएको तासको महल हावाको एक भोक्कामा ढलेर तहसनहस हुन्छ ।

यस उपन्यासको आधिकारिक कथावस्तु सघन रूपमा विकसित भएको छ । यहाँ गौरी, मुनरिया र नरेन्द्र दाइको कथा आधिकारिक र अन्य अवान्तर कथा उन्ने काम उपन्यासकार कोइरालाले गरेका छन् । विभिन्न टुक्रे आख्यान र पूर्वापर क्रममा सिलसिला नमिले पनि आधिकारिक कथावस्तु आदि, मध्य र अन्त्यका क्रममा क्रमिक रूपमा विकसित भएकाले यो सरल कथानक भएको उपन्यास हो । नरेन्द्र दाइसित गौरीको विवाह हुनु, नरेन्द्र दाइले सानी भएकाले गौरीलाई मन नपराउनु, कप्तान बासँगको बाभाबाभ्रपछि नरेन्द्र दाइले सदाका लागि गौरीलाई त्यागिदिनु, गौरी सधवा हुँदा विधवाको भेषमा बस्नु, घर-परिवार सबैले नरेन्द्र दाइ र गौरीका बीच मिलाप गराउन चेष्टा गर्नु, नरेन्द्र र मुनरियाको प्रेम प्रसङ्ग सबैले थाहा पाउनु, कप्तानी आमा र नरेन्द्रका बीच इनार काण्डमा रडाको मच्चिनु, नरेन्द्र मुनरियालाई लिएर भाग्नु, उनीहरू काठमाण्डु र बनारस चाहनु, क्षयरोग लागेपछि नरेन्द्र दाइ मुनरियालाई अलपत्र पारेर मूल घर फर्किनु, नरेन्द्रको मृत्यु हुनु, गौरी १९९० सालको महाभूकम्पमा परेर मारिनु, मुनरियाले जौहारीसित पुनः विवाह गर्नु यी सम्पूर्ण घटना कोशी नदीका किनारमा देखिएको बालुवाको त्रिभुज जस्तो हल्का हावाले विलीन पार्ने आफूजस्ता छन् ।

पात्र वा चरित्रचित्रण

नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा औपन्यासिक घटनालाई विकसित गरी फलागमसम्म पुऱ्याउन विविध पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ । ती पात्रहरूमा नरेन्द्र, गौरी, मुनरिया, कप्तानी आमा, आमा, बाबुसाहेब, पिताजी, फगुनी, सान्नानी, मिट्टु,

महारानी दिदी, जुन्दुनानी आदिको उल्लेख्य योगदान रहेको छ। यीमध्ये प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्ने नरेन्द्र, गौरी र मुनरियाको चरित्रचित्रण तल गरिन्छ :

क. नरेन्द्र दाइ

नरेन्द्र दाइ यस उपन्यासका प्रमुख पात्र हुन्। उनी गौरीका पति र मुनरियाका प्रेमी हुन्। हेर्दा केही जिद्दीवाला र आकर्षक व्यक्तित्वका धनी नरेन्द्र दाइ तराईका जमिनदारी प्रथाका अवशेषका रूपमा देखिन्छन्। तिनको अग्लो शरीरमा सुकिलो सेतो कुर्ता र धोती, चार तह गरेर राम्ररी पट्याई गर्दनमा एक फन्को बेरेको सेतो दुपट्टा शिरमाथि हिफाजतका साथ पालेका लामा-लामा काला कपालका गुच्छा, गर्दननेर दुपट्टा माथि भुलिरहने केशका मुन्द्रा-नरेन्द्रले सहजै आफ्नो गाउँका नर-नारीको हृदय जितेका थिए। नरेन्द्र दाइ कहिले घर त कहिले कलकत्ता ओहोर-दोहोर गर्थे। यस पटक पनि नरेन्द्र दाइ कलकत्ताबाट आएका हुनाले घरमा निकै चहल-पहल थियो। म पात्र र सान्नानी नरेन्द्र दाइका नजिक पर्न डराउँथे। त्यसैले उनीहरू नरेन्द्र दाइका कोठामा जान सकेनन्। नरेन्द्र दाइले उनीहरूलाई फुटबल ल्याइदिएका थिए। उनले साइकलबाट हावा भरेर फुल्काहा चउरमा लगेर केटाकेटीहरूलाई फुटबल खेलाए उनले गुलेली, मटेङ्ग्रा र धनुषवाण बनाइदिन्थे। यसरी एउटा रमणीय वातावरण बाल बालिकाको शारीरिक सुगठनमा ध्यान दिने मात्र होइन, उनी आफै पनि लड्दाइ लिएर चड्या उडाउँथे। नरेन्द्र दाइ पारिवारिक सदस्य भए पनि पारिवारिक जीव भएर परिवारको माया, ममता र स्नेह पाउन सकेनन्। उनी सधैं उपेक्षित पत्नीबाट अभ्यान्तर रूपमा तिरस्कृत भइ नै रहे। उनको रुखो स्वभावले गर्दा केटाकेटीहरू उनीसँग झ्याम्मिएर नजिकै पर्दैनथे। उनीभित्रको पुरुष मरिसकेको छ। त्यसैले उनी कृष्ण बनेर गाउँका केटीहरू नचाएर डुली हिँड्छन्। उनको र गौरीको सम्बन्ध सुमधुर बनाउन परिवारजन, इष्टभित्र सबैले भरमगदुर प्रयास गरे, त्यो प्रयास केवल बालुवामा खन्याइएको तेल जस्तै चिल्लो भयो तर सफल हुन सकेन। उनी गौरीको छायासम्मबाट भन्नु टाढा भइरहे। उसले गौरीले पठाएका सुपारी, ल्वाङ, सुकमेल, नरिवल आदि नखाई कहिले फाल्ने त कहिले त्यसै फर्काइदिन्थे। यसरी एक एक गर्दै गौरीको तिरस्कार गरि नै रहे।

बाबु साहेबले गौरी र नरेन्द्रका बीच मेल गराउने चेष्टा गरेका थिए। उनले गरेको त्यो प्रयास त्यसै भताभुङ्ग भयो। यस नाटकीय विडम्बनाकी कारक नरेन्द्रकै आमा बनिन्। उनी छोरो बाउँठीएर हिँडेकोमा खिन्न थिइन्। साथै गौरीको चाला देखेर उदास बनिइन्। नरेन्द्र दाइ शिकारका पनि सौख भएका व्यक्ति थिए। उनी काँधमा बन्दुक बोकेर बनिभित्र पस्थे र मुनरियासँग प्रेम गर्थे। कप्तानी आमाले इनारको डोलबाट सार्कीलाई पानी खान दिएको देखेर आमा-छोराका बीच भनाभन भयो। इज्जत-बेइज्जतका कुरा भए। उनी स्वाभिमानी व्यक्ति थिए, आफ्नो स्वाभिमानमा ठेस लागेको हुनाले उनले सदाका लागि मूल घर छाडिदिए। यस्तै एक दिन बाबु छोराका बीच भनाभन हुँदा दुलहीलाई त्यागिदिएका थिए। नरेन्द्रले आफ्नो सङ्कल्पअनुसार भोलिपल्टै गाउँ छाडेर गए। मुनरियाको पनि पत्तो भएन। जब सानु बाबु पढ्नका लागि बनारस गयो तब विदीर्ण अवस्थाकी मुनरियालाई त्यहाँ भेट्यो। मुनरिया र नरेन्द्र कहिले बनारस त कहिले काठमाण्डु चाहार्न थाले। नरेन्द्रको जीवनमा मुनरियाको उपस्थितिले हरियाली आयो। उनले चैनका दिन आनन्दले बिताउन थाले। क्षयरोगले विदीर्ण बनेका नरेन्द्र अन्त्यमा गौरीका साथ बाँकी जीवन बिताउन मूल घर फर्किए। गौरीको सेवा सुश्रूषा पाएर उनी मख्खा पर्थे। कहिले उनी शिकार गर्थे त कहिले इसराज बनाएर रमाइलो गर्थे। तर उनको रोग बढ्दै गयो र उनको मृत्यु भयो।

नरेन्द्र दाइको समग्र व्यक्तिलाई हेर्ने हो भने उनी तराईको जमिनदार प्रथाका खाइलाग्दा व्यक्तित्व देखिन्छन्। उनी यस उपन्यासमा आफ्नो अस्तित्व खोज्दै विसङ्गतिका चापमा परेका व्यक्ति देखिन्छन्। पत्नीबाट असन्तुष्ट, यौन कुण्ठित नरेन्द्र दाइ विवाहिता पत्नीलाई उपेक्षा गरेर आफ्नै घरकी नोकर्नीसित अमर्यादित ढङ्गले प्रेम गर्छन्। उनलाई यस उपन्यासमा असफल पति, असफल प्रेमी र असफल गृहस्थीका रूपमा चित्रण गरिएको छ। उनको सिङ्गो जीवन नै विसङ्गतिका भासमा फसेको देखिन्छ। उसको जमिनदार वर्गको प्रतिनिधित्व गरे पनि सफलता पाउन सकेका छैनन्। उनी वर्गीय चरित्र त हुन्। उनले सामाजिक बन्धन तोड्ने असफल प्रयास गरेका छन्। उनले विवाहिता पत्नीको आदर्श प्रेमलाई पनि

लत्याए, प्रेमिकाको स्वत्व रक्षा गर्न पनि सकेनन् । त्यसैले उनलाई यस उपन्यासको निस्सार जीवन भोग्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ र उनका माध्यमबाट अस्तित्वहीन जिन्दगीको प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

ख. गौरी

गौरी नरेन्द्रकी विवाहिता पत्नी र यस उपन्यासकी नायिका हुन् । गौरीको केटोकेटीको जस्तो हुर्किन नसकेको जीउ थियो । गौरी रूपले राम्री, गोरी, उज्याली सिनित्त परेका जिउ थियो । उनी सधैं दिनका दुई-तीनचोटि आफ्नो शरीर खूब जतनपूर्वक, तन्मयतासँग सफा गर्थिन् । कुर्कुच्चा धोइएर रगत चुहिएलाजस्ता भएका थिए, बालकका जस्ता हात पनि त्यस्तै राता र गोरा थिए । गौरी उज्याली छिन् तर लोभनेमानिसको जस्तो चौडा निधार उनको अनुहारलाई नसुहाउने ठूला आँखा, डल्लो खालको अनुहार, नाक पनि बानगी नपरेको, होचो कद कुनै आकर्षण नभएकी साधु प्रकृतिकी सौम्य नारी थिइन् । उनको कोठा पनि सधैं सफा र सुगन्ध हुन्थ्यो । भुइँ र भित्ता पहुँलो माटोले सिनित्त पोतेको, बिछ्यौनामा सेतो तन्ना कसेको, एउटा मुरलीधर कृष्णको मूर्ति, कोठामा सबै सामानहरू सजाएर राखिएका हुन्थे । उनले ओछ्याएको सतो तन्नामा कहिल्यै कुनै बालकको फोहोर गोडाको डाम बसेन र कहिल्यै बाल-कण्ठको तीखो हाँसो पनि फुट्न सकेन । उनको शान्त स्वभाव थियो । उनी आँखामा राखे पनि नबिभाउने थिइन् । तर पनि उनका कोठामा कुनै केटाकटीहरू जाँदैनथे । यसै प्रसङ्गलाई पुष्टि गर्न सान्नातीको कथन उद्धृत गरिन्छ - “राम्री त मलाई पनि लामुहुन्छ नि । तर हेर न कस्तो तुलसीको मठ जस्तो लिपेर राखेको कोठा, गोसाइँथान जस्तो र आफू पनि देवी जस्ती सिनित्त सिङ्गारिएर बस्नुपर्छ उहाँलाई” (नरेन्द्र दाइः पृष्ठ १९) ।

सानोबाबुलाई गौरीसँग डर नलागे पनि अफ्ठ्यारो चाहिँ लाग्दथ्यो तैपनि ऊ गौरीको सुन्दरताले आकर्षित थियो । गौरीले सानो बाबुलाई कोठामा लान्थिन् र उनको छातीमा टाँस्थिन् र बेस्सरी अँट्याएर म्वाइँ खान्थिन् । आँसुले उसको गाला भिज्थ्यो । उनले गरेको माया अनौठो किसिमको हुन्थ्यो । उनको हाँसो पनि रोएको र रोएको पनि हाँसेजस्तो अनौठो हुन्थ्यो । उनले बीच बीचमा उग्र रूपबाट मायाँ गर्थिन् । सानो बाबुलाई यस्तो अनौठो आचरणले एक प्रकारको लाजको अनुभव हुन्थ्यो । त्यसैले उसले यस्तो गुप्त सुख कसैलाई पनि भन्दैनथ्यो । त्यस्तै कप्तानी आमा भन्छिन् - “त्यसैले त त्यस्तो चाला भएको छ यो घरको आफू त कुमारी हो कि, सधवा हो कि, विधवा - घर नै घर रहेन अब” (नरेन्द्रदाइः पृष्ठ २३) । गौरी आमामासित बसेर कुरा गर्दै हुन्छिन् । आमामासित बसेर काम सघाउने एउटी मात्र गौरी हुन्थिन् । उनी कुरा बुझेकी र आफ्नो मिजासअनुसार काम पनि गर्थिइन् । मुनरियालाई दाँती लागेको कुरा सुनेपछि गौरी तत्कालै उठेर गइन् । गौरी स्वधयनबाट पारङ्गत भएकी थिइन् । उनी त्यस घरमा हुने उत्सव-समारोहमा भाग नलिए पनि चैती गाउँथिन् । गौरी आँखामा राखे पनि नबिभाउने खालकी थिइन् । उनी सानो बाबुलाई गुप्त रूपमा माया गर्ने, अँट्याएर छातीमा टाँस्ने र म्वाइँ खाने गर्थिन् । नरेन्द्रले सुपारी नखाइदिएकाले खिन्न भएर गौरीले एक तमासको अनुहार पार्दथिन् । सानो बाबुलाई पनि उनका प्रति माया उम्लेर आउँथ्यो । यसको कारण उनले अन्त्यमा सानो बाबुलाई सबभन्दा प्यारो देव भनेबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । नरेन्द्र आमामासँगको बाभाबाभ्रपछि घर छोड्ने निश्चय गरे । उनी त्यसलाई रोक्न केवल मुनरियाले सक्ने भएकीले उसैसित नेहरा गर्न पुगेकी थिइन् तर उनको लाज मुनरिया घरमा नभएकाले बच्यो । अन्त्यमा गौरीले पतिबाट माया नपाए पनि पनि नरेन्द्रलाई घरमै रोक्ने चेष्टा गरेर चिठ्ठी लेखेकी थिइन् । जुन चिठ्ठी सानो बाबुले नरेन्द्रलाई नदिई आफैँसँग राख्यो । उसले गौरीमाथि परेका निरन्तर चोटहरूलाई थप्ने एउटा कोसिस मात्र गर्छ । गौरीका बारेमा मुनरियालको टिप्पणीमूलक विश्लेषण यस्तो छ - “गौरी त कति भाग्यमानी, साराका सारा सहानुभूति, समवेदना कुनै महिमा-मण्डित महिषी जस्ती उनको चरणमा न्यौछावर भैरह्यो । उनी देवी भएर बसिन् समाजको उच्च स्थानमा फोसामा पाएको अपुतालीजस्तो (पृष्ठ, ५७) गौरीका दृष्टिमा गौरी -“के भनेर सम्बोधन गरूँ हजुरलाई ? मैले हजुरको प्रेम पाइँन, प्रिया हुन सकिँन म । तर प्रेमको कुनै अपेक्षा नगरेर, के म आफ्नो तरफबाट एकोहोरो प्रेम अर्पित गरेर हजुरलाई ‘प्राणाधार’ भनेर बोलाउन पाउँदिन र ? हृदयले बारम्बार साउतीको स्वरमा यही सम्बोधनद्वारा हजुरलाई बोलाउने गरेको छ । आज कलमले यही हृदयको वाणी समातेको छ ।” (पृष्ठ, ४२) गौरी पतिप्रेमबाट वञ्चित नारी हुन् । उनी पतिभक्तिमा अटल नारी हुन् । जब क्षय रोगले आक्रान्त भएका नरेन्द्र गौरीका साथ गौरीका साथ मूल घरमा आउँछन्, गौरी हर्ष-विभोर भएर पति सेवामा तल्लीन हुन्छिन् । यहाँसम्म कि आजीवन आरधना गरेका मुखीधर कृष्णलाई बाकसमा थन्काइदिन्छिन् । उनले रोगको

जीर्ण-शीर्ण भएका नरेन्द्रलाई यथाशक्य उपचार गराउँछिन् । नरेन्द्रलाई पाएर सर्वस्व पाएको अनुभूति पोख्ने गौरी नरेन्द्र मरेपछि आफ्नै भएको महसुस गर्दछिन् ।

गौरी सधवा हुँदा विधवाको भेषमा बस्ने र विधवा भएपछि सधवाको भेषमा बस्ने अनौठो खालकी नारी पात्र हुन् । उनी शारीरिक बनावटले ठगिएकी आदर्श पत्नी तर पति प्रेमबाट सधैँ वञ्चित भएकी मानसिक कुण्ठा पालेर बसेका उपेक्षिता नारीकी प्रतिनिधि चरित्र हुन् । उनले नरेन्द्रलाई घरमै रोकिराख्न जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन पनि खोजेकी थिइन् । यस कार्यमा पनि उनले सफलता पाउन सकिनन् । उनी यौवनभरि मुनरियाको भएको, रोगले जीर्ण-शीर्ण भएका नरेन्द्रलाई पाउँदा आत्मविभोर हुन्छिन् । उनी लोभको मृत्यु भएपछि सामाजिक मर्यादा उलङ्घन गरी सधवाको भेषमा बस्छिन् । यस कार्यलाई उनको क्रान्तिकारी सोच भन्न सकिन्छ र सानो बाबुप्रतिको अप्रकट माया पनि भन्न सकिन्छ । उनी राष्ट्रवादी, मानवतावादी पात्र हुन् । उनको मृत्यु घर भत्केर भएको छ । उनी पनि यस उपन्यासमा अस्तित्वहीन निस्सार जीवन जिउने पात्रका रूपमा चित्रित छिन् ।

ग. मुनरिया

यस उपन्यासमा मुनरियालाई नरेन्द्र दाइकी उपपत्नी र गौरीकी सौताकी रूपमा चित्रण गरिएको छ । उसको धानुक संस्कृतिअनुसार अर्कै केटोसँग चुमौन भइसकेको छ । ऊ नरेन्द्रका घरमा काम गर्ने दासी हो । उसको सुसारे जीवन टिट लाग्दो देखिन्छ । ऊ १७-१८ वर्षकी युवती, एकोहोरो कस्सिएको जीउ, कालो वर्णकी, उसका बढामका जस्तो कोस परेका चञ्चल काला आँखाले अद्भुत उज्यालो रचेको छ उसको अनुहारले । ती आँखाले टुना गर्छन् । ऊ कार्य कुशल चतुरी नारीको अनुहार लिएर यो अँध्यारो कुनामा जन्मिन पुगेकी थिई । नरेन्द्र बन्दुक लिएर शिकार खेल्न जान्थे, मुनरिया घाँस काट्न जान्थी । उनीहरू टाढा जान्थे । त्यसैले उनीहरूको भेट हुनु स्वाभाविक थियो । ऊ घरमा एक शब्द नबोले पनि नरेन्द्र दाइसँग ट्याउँ-ट्याउँ बात मारिरहन्थी । नरेन्द्र दाइले कलकत्ताबाट ल्याइदिएको साबुनलाई मुनरिया 'तिम्रो साबुन त छुचुन्द्रो जस्तो गन्हाउँछ' भन्थी । उनीहरूले रचेको एकान्त संसारमा केटाकेटीहरूलाई प्रवेश निषिद्ध थियो । यस्तो गोपनीयताले सानो बाबुको मनमा लाज उत्पन्न गराउँथ्यो, त्यस्तो लाजको अनुभव उसलाई गौरीले उसको म्वाइँ खाँदा हुन्थ्यो । त्यस्तै होलीका दिन केटाकेटीहरूमा उत्साह भरिदिएका थिए, रङ र अबीरले घरलाई नै एक प्रकारको पोति नै दिएका थिए । त्यो उत्सव मुनरियाका घरमा पनि गरिएको थियो । एक दिन मुनरिया कपालमा चमेलीको तेल, ओठ र गालामा लाली अनि गर्दनमा बेलीको माला लिएर खूब सिङ्गारिएर उत्तरभरियाको बगैँचाको कडुवा आँपको गाछमुनि पुगेर दाँती लागेछ । त्यहाँ नरेन्द्र दाइ नभएको भए ऊ मर्ने थिई । पिताजीले उसलाई नक्सभोम ६० दिए । यस घटनाको हल्ला खल्ला भने प्रशस्त भयो । त्यसैले मुनरिया र नरेन्द्रको विषयलाई लिएर सबैतिर कानेखुशी हुन्थ्यो । व्यङ्ग्यका कुरा हुन्थे र मुखामुख गरेर हाँसाहाँस हुन्थ्यो । त्यही नै पाकिएको वातावरणमा इनार काण्ड भयो । त्यसैका भोलिपल्ट नरेन्द्र वनारस गए । मुनरिया पनि गाउँबाट गायब भई द्विरागमन गराउन आएको मुनरियाको दुलाहा साँभदेखि मुनरियालाई खोज्न हिँडेको थियो । उसको बिरामी बाबु भने एकलै घरमा कराइरहेको थियो ।

धेरै वर्षपछि विदीर्ण अवस्थामा सानो बाबुले मुनरियालाई वनारसमा भेट्दछ । नरेन्द्र र मुनरिया वनारस र काठमाण्डु घुमेका हुन्छन् । नरेन्द्रलाई क्षयरोग लागेपछि उनले निराश्रिता मुनरियालाई एकलै छाडेका हुन्छन् । नरेन्द्रले छाडेर गएपछि मुनरियाको जीवनको कुनै आधार नभएकाले ऊ रसिक मण्डलीको दिल बहलाउने साधन बनेकी छे । उसले गौरीले उजाड पारेको नरेन्द्रको जीवनमा हरियाली ल्याई । तर अहिले ऊ सानो, साँघुरो र अँध्यारो कोठामा बस्छे, उसका लाज ढाक्ने लुगासम्म च्यात्तिएका छन् । उसले सानो बाबुसँग आफ्नो बाबु, सान्नानी र गौरीका बारेमा सोधी र नरेन्द्रका बारेमा चिठी लेख्न भनी । पहिला गौरी भाउजू साह्रै असल मान्ने सानो बाबु अब मुनरियालाई पनि असल मान्न थालेको छ । उसले नरेन्द्रले छाडे भनेर दोष पनि दिन्न । उसैले आग्रह गरेर नरेन्द्र अन्तिममा मूल घर फर्किएका हुन् । मुनरियाले उनैले मलाई आफ्नो प्रेमको आराध्या बनाएर नारीत्वको मर्मसँग मेरो साक्षात्कार गराए । उनलाई म कहिल्यै बिर्सन सकिन्नँ । प्रेममा कृतज्ञताको भावना सम्भव छ भने म जीवन रहूञ्ज्याल उनका प्रति कृतज्ञ रहनेछु । मैले पनि उनलाई आफ्नो प्रेम दिएर उनको सुकन लागेको पुरुषत्वलाई हरियो पारेकी थिएँ भन्ने मुनरिया पछि जौहारीसँग पुनर्विवाह गर्दथे ।

मुनरिया निम्नवर्गीय परिवारमा जन्मिएकी, अरुसँग चुमौन भइसकेकी नरेन्द्रकी घरकी दासी हो । उसको द्विरागमन हुन बाँकी नै थियो । ऊ नरेन्द्रको प्रेममा फसेर रखौटीका रूपमा दुःखी र विदीर्ण जीवन विवश देखिन्छे । ऊ नरेन्द्रले छाडेर घर फर्केपछि बनारसको रसिक मण्डलीको दिल बहलाउने साधन बनेकी छे । पछि त्यहीँको जौहारीसँग अर्को विवाह गरेर अस्तित्वहीन जीवन बिताउन विवश भएकी छे । उसलाई यस उपन्यासमा गौरीले उजाड पारेको नरेन्द्रको जीवनमा हरियाली ल्याउने तर गौरीका जीवनमा आघात पार्ने पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । ऊ पनि निस्सार जीवन भोग्ने एउटी पात्र हो ।

परिवेश

नरेन्द्र दाइ उपन्यासले मूलतः कोशी नदीको तटीय क्षेत्र र गङ्गाको आसपासलाई परिवेश बनाए पनि कलकत्ता, काठमाण्डु र वीरगञ्जलाई पनि आफ्नो कार्यपीठिकाका रूपमा समेटेको छ । उपन्यासकार कोइरालाले आफूले देखे-भोगेको र आफ्नो अनुभव भएको ठाउँलाई परिवेश बनाएर त्यहाँको राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति आदिलाई इमान्दारीका साथ चित्रण गर्दछन् । त्यसैले यस उपन्यासमा पनि जमिनदारी प्रथा, जमिनदार कुमारको प्रेम प्रसङ्ग, रामायण, महाभारत र पुराण वाचन, दशैं-तिहार, औंसी, पूर्णिमामा टीका लगाएर दक्षिणा दिने सामाजिक संस्कार, तराईको स्थानीय संस्कृति प्राकृतिक वातावरण यावत् पक्षलाई कलात्मक पाराले चित्रण गरेका छन् । यसका साथै तराईको स्थानीय संस्कृति, बोलीचाली, वेशभूषा आदिको प्रभावका कारण यो उपन्यास आञ्चलिकताको नजिक रहेको देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा पात्र-पात्रका बीच भएको घात-प्रतिघात आदिका कारण मनोवैज्ञानिक बनेको छ । यसमा पात्रको मानसिक अवस्थाको पनि कलात्मक पाराले विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा नरेन्द्रको विवाहपछि केही वर्षदेखि १९९० को महाभूकम्प हुँदासम्मको लामो समयावधिसम्म भएका विविध गतिविधिलाई समेटिए पनि यो उपन्यास सार्वजनिक सत्यका आधारमा सार्वकालिक उपन्यास बनेको छ ।

भाषाशैली

यस उपन्यासको प्रारम्भमा केही नीरस र क्लिष्ट भाषाको प्रयोग गरिए तापनि विषयवस्तुमा प्रवेश गरेपछि सरल, सरस र प्रवाहमय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक शैलीको प्रयोग गरी घटनालाई नाटकीय रूपमा पुऱ्याइएको छ । पात्रको घात-प्रतिघात तथा यौनकुण्ठा र यौन आवेगलाई प्रकट गर्ने भाषा प्रतीकात्मक देखिन्छ । यस उपन्यासमा संस्मरणात्मक शैलीको प्रयोग गरी विगतका घटनाहरूलाई चित्रण गर्दा उपन्यासकार कोइरालाले पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग गरेका छन् । कहीं कतै घटनालाई तारतम्य नमिलाइए पनि प्रायः ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा पात्रको यौन कुण्ठा व्यक्त गर्न गोबर माटो लत्पतिएको हात, फोहर बाल्टी, चैतको उराठिलो मौसम तथा पात्रको मानसिक उद्वेग तथा यौन कुण्ठालाई प्रस्तुत गर्दा व्यङ्ग्यात्मक भाषा र आलङ्कारिक शैलीको पनि उपयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा स्थानीय भाषिक प्रयोग गरिएकाले शब्दार्थ बोधमा केही कठिनाइ अनुभव हुन्छ । तापनि समष्टि भाव सम्प्रेषणमा भाषा प्रभावकारी देखिन्छ । पात्र अनुकूलको सहज र स्वाभाविक भाषामा प्रयोक्ता कोइरालाको यस उपन्यासमा काव्यात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।

उद्देश्य

यस उपन्यासमा तराईको जीवन र जमिनदार समाजको यथार्थ तस्वीर उतार्नु उपन्यासकार कोइरालाको मुख्य उद्देश्य हो । त्यसै उद्देश्यअनुरूप उपन्यासकार कोइरालाले विषय छनोट, पात्र चयन र परिवेश निर्माण गरेका छन् । यस उपन्यासका नायक नरेन्द्र विवाहिता पत्नीलाई उपेक्षा गर्दछन् र आफ्नै घरकी सुसारे मुनरियासँग अमर्यादित प्रेम गर्न थाल्छन् । यस उपन्यासमा सामाजिक-पारिवारिक मर्यादाको उल्लङ्घन गरेर विद्रोह गर्ने नरेन्द्रको पारिवारिक वातावरण भताभुङ्गा र लथालिङ्ग भएको देखाइएको छ । नरेन्द्रकै कारण उनको आदर्श जीवन भङ्ग भएको देखाइएको छ । यसमा प्राकृतिक वातावरणले पनि गहन भूमिका खेलेको छ । प्राकृतिक विप्लवकै कारण नरेन्द्रको बस्ती क्षत-विक्षत भएको देखाइएको छ । यस्तै दमित यौन कुण्ठाले व्यक्तिलाई मात्र होइन, सिङ्गो रूपमा परिवारमा तनाव उत्पन्न गर्दछ भन्दै अनमेल विवाहको

दुष्परिणाम र अमर्यादित प्रेम प्रसङ्गलाई पनि खुलस्त पार्नु उपन्यासकार कोइरालाको अभीष्ट देखिन्छ। त्यसैले यस उपन्यासमा प्रमुख पात्र नरेन्द्रको विखण्डित जीवन गाथालाई चित्रण गरी विसङ्गतिवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। यसका साथै देशमा अछूतोद्धार गर्ने र शिक्षाको प्रचार प्रसार गरी समानताको वकालत पनि गरिएको छ। यस उपन्यासमा पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताका बीच द्वन्द्व चर्काई पात्रलाई असफलता र निराशा, कुण्ठा र निस्सार जीवनको चित्रण गरिएको छ। यो जीवनप्रतिको विसङ्गति बोध भएको उपन्यास हो। निस्सार जीवन भोग्न विवश पात्रको यथार्थ अवस्थाको चित्रण गरिएकाले यो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास ठहरिन्छ। यसमा पात्रको मनोविश्लेषण कलात्मक पाराले गरिएकोले यो मनोवैज्ञानिक उपन्यास बनेको छ। यस उपन्यासबाट पात्रको मनोविश्लेषण गरिएको छ। उनीहरूको निराशा, छटपटी र निस्सारता देखाइएको छ र नेपाली सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणप्रति खुलेर विरोध गराइएको छ। त्यसको उदाहरण गौरीले उपेक्षिता पत्नी बन्दा विधवाको भेषमा बस्नु वा विधवा हुँदा सधवाको भेषमा बस्नुले नेपाली संस्कृतिप्रति ठाडो चुनौती दिएको देखिन्छ। यसको आन्तरिक रूपमा उसले सानो बाबुलाई आस्थाको प्रतीक मानेकी हुनाले सानोबाबु जिउँदो भएसम्म गौरीले सधवाको भेषमा बस्छे भन्ने देखाउनु पनि लेखकीय उद्देश्यअनुरूप नै देखिन्छ।

शीर्षक

नरेन्द्र दाइ नाम पदावलीयुक्त शीर्षक हो। यस उपन्यासका प्रमुख पात्र नरेन्द्र दाइ हुन्। उनकै चारित्रिक सेरोफेरोमा तराईको गाउँले जीवन र गौरी र मुनरियाको उपस्थापन गराइएको छ। नायक नरेन्द्रको सुन्दर संसार थियो। उनले त्यहाँ प्रतिष्ठित जीवन बिताइरहेको थिए। बढ्न नसकेकी अरिगाँठे गौरीसँग उनको विवाह गरिदिएकाले उनमा यौनकुण्ठाले विकसित हुने अवसर पाउँछ। त्यसैले उनी आफ्नै घरकी दासी मुनरियासँग अमर्यादित प्रेम गर्दछन् र उसलाई रखौटीका रूपमा ग्रहण गर्दै घरबाट विद्रोह गरेर बनारस र काठमाण्डु चाहार्छन्। गौरीले उजाड पारेको नरेन्द्रको जीवनमा मुनरियाले हरियाली ल्याए पनि मुनरियाको उपस्थितिले नरेन्द्रको सामाजिक पारिवारिक, राजनैतिक प्रतिष्ठा बालुवाको महल भत्के भैं भत्केर लथालिङ्ग र भताभुङ्ग देखाइएको छ। यस उपन्यासमा उपन्यासकार कोइरालाले तराईको जमिन्दारी प्रथाको अवशेषका रूपमा नरेन्द्रको जीवन चरित्र प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसको कारकका रूपमा गौरी र मुनरियालाई उपास्थापन गराइएको छ। यस उपन्यासका सम्पूर्ण पात्रहरू निस्सार र व्यर्थको जीवन बिताउन विवश देखिन्छन्। यसै निस्सारता र विसङ्गत जीवन बिताउन विवश पात्रहरूको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति नरेन्द्र दाइ उपन्यास हो। तराईको सामाजिक सांस्कृतिक चित्रणमा यथार्थता अपनाइएको छ। जीवनको कुण्ठा, निस्सारता र व्यर्थता अनि विसङ्गत जीवन भोग्ने नरेन्द्र दाइको यथार्थ अभिव्यक्ति दिइएकाले यस उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ।

४ .निष्कर्ष

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'नरेन्द्र दाइ' उपन्यास वि.सं. २०२९ सालमा प्रकाशित एक पुरुषका पत्नी र प्रेमिकाका बीचको मनोविश्लेषण गरिएको उपन्यास हो। यस उपन्यासमा गौरी र मुनरियाको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई कलात्मक पालाले विश्लेषण गरिएको छ। मानवीय उदण्डका कारण पारिवारिक वातावरण कसरी ध्वंस हुन्छ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासमा देखाइ निस्सार जीवन विघटन भएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, चन्द्रमणि, (२०६५), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू मणि वास्तुकलय।
कोइराला, खेमनाथ, (२०७०), साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, दिनालय पब्लिसर्स।
कोइराला, कुलचन्द्र (२०५५), सात समालोचना कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान।
कोइराला, विश्वेश्वर प्रसाद (२०२६), नरेन्द्र दाइ, बाठमाडौँ : साभा प्रकाशन।
खतिवडा, माधव (२०८०), प्राज्ञिक विमर्श, वर्ष ५, अङ्क १, अनुसन्धान विमर्श नेपाल, बागबजार।
पौड्याल, कृष्णविलास (२०७३), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको आख्यानकारिता, काठमाण्डु: कालिञ्चोक पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि.।

Email : mkhatiwada67@gmail.com